

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРОТИДІЇ КОЛАБОРАЦІОНІЗМУ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНОГО КУРСУ УКРАЇНИ

Сьомін С. В., Комашко В. В., Піх Н. С.

ВСТУП

Уже 10 років (з 20 лютого 2014 р.) Україна веде гібридну і пряму надзвичайно кровопролитну та руйнівну війну проти російського агресора за нашу незалежність, суверенітет і територіальну цілісність. Анексія Кримського півострова, створення під патронатом окупантів так званих Донецької і Луганської «народних республік», повномасштабне збройне вторгнення москалів¹ загарбників починаючи з 24 лютого 2022 року – виступають визначальними віхами сучасного етапу українського державотворення і становлять безпосередню загрозу самому існуванню Української нації.

Тимчасова окупація російськими військами значної частини української території (згідно останніх даних із відкритих джерел, загарбники станом на кінець 2023 року утримували близько 4% Миколаївщини, 88% Херсонщини, 67% Запоріжжя, 57% Донеччини, 99% Луганщини та увесь Крим)² призвела до виникнення та поширення відносно нового для України соціально-політичного явища – різноманітних форм та видів співробітництва місцевих мешканців окупованих територій із агресором. Такий різновид протиправної поведінки як у міжнародному, так і в українському законодавстві отримав назву «колабораційна діяльність».

Під час дослідження проблеми колабораціонізму в Україні авторами враховано засадничі принципи та особливості реалізації на практиці нормативних вимог, викладених в основних міжнародно-правових документах стосовно правил ведення війни, зокрема: положення Гаазьких конвенцій та декларації 1899 і 1907 років,³ Женевську конвенцію 1929 року (Про поводження з військовополоненими)⁴, Женевські конвенції

¹ Москаль. Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 2. С. 447.

² Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих РФ. Зат-но нак. Мін. з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України 20.12.2023 р. № 363. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/re39004?an=9>

³ Задорожній В.О. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права. *Українська дипломатична енциклопедія* : У 2-х т. / Редкол. : Л.Губерський (голова) та ін. К. : Знання України, 2004. Т.1. 760 с.

⁴ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929. *Велика українська юридична енциклопедія*. У 20 т. Т. 17. Кримінальне право / В. Тацій (відп. ред.) та ін. 2017. С. 199.

про захист жертв війни 1949 року⁵, а також вимоги Європейської Комісії за демократію через право (Венеціанської Комісії)⁶.

Було зроблено спробу дослідити історичні передумови та особливості формування нормативно-правової бази, а також механізми реалізації юридичної практики в царині покарання за колабораційні злочини у країнах Європи після II Світової війни. А також обґрунтувати та запропонувати до практичного впровадження авторські пропозиції по вдосконаленню українського законодавства в сфері боротьби з колабораціонізмом в умовах російської агресії, виробити конкретні рекомендації керівництву держави і правоохоронним органам щодо розробки й вдосконалення організаційно-правових механізмів державного управління у цій сфері в контексті європейського вибору України.

1. Аналіз стану дослідженості феномену «колабораційна діяльність» в українській науковій думці

Колабораціонізм, як суспільно-політичне явище, насамперед в контексті II Світової війни, традиційно належав до розвідок таких знаних учених-істориків, як: А. Боляновський, В. Брокдорфф, В. Верига, А. Даллін, І. Дерейко, С. Дробязко, І. Кісельгоф, Б. Коваль, С. Кульчицький, О. Лисенко, О. Потильчак, М. Семиряга, В. Шайкан та ін. Саме ці дослідники упродовж 1990–2000 років обґрунтували та запровадили до широкого наукового вжитку тлумачення поняття «колабораціонізм»⁷.

На їхню думку, «колабораціонізм це складне суспільно-психологічне або навіть етичне явище, яке виникає внаслідок взаємодії цивільного населення з окупантами під час війни. Добровільна, або вимушена співпраця з ворогом у політичній, військовій, економічній, побутовій та соціокультурній сферах життя. У Академічному тлумачному словнику української мови колабораціонізм позиціонується, як зрадницьке співробітництво із фашистськими загарбниками в окупованих ними країнах під час II Світової війни»⁸.

У контексті російсько-української війни особливої актуальності набувають праці, присвячені вивченню такого виду добровільної співпраці з окупантом – як економічний та культурний колабораціонізм. Саме цим питанням особливу увагу було приділено у наукових розвідках І. Ветрова, Т. Заболотної, Б. Ковальова, В. Кучера, Т. Пентер, О. Потильчака, Ю. Скрипниченко, О. Стяжкіної та ін.

⁵ Захист жертв війни. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. ред. кол.: Ю. Шемшученко. К: Укр. енци-ія ім. М.Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.

⁶ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/events/>

⁷ Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни : автореф. дис... д-ра іст. наук № 07.00.01. Донецьк : Донецьк. нац. ун-т, 2006. С. 8.

⁸ Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 216. URL: <http://sum.in.ua/s/kolaboracionizm>

Протягом останніх п'яти років, проблемі колабораціонізму в царині кримінального права були присвячені праці таких дослідників, як: М. Акімов, О. Головкін, О. Ілларіонов, В. Кубальський, А. Політова, Є. Письменський, М. Рубашенко та І. Сказко. Проте незважаючи на їхній суттєвий науковий доробок, сучасна вітчизняна кримінально-правова думка щодо колабораціонізму залишається подекуди досить суперечливою та потребує подальшої збалансованості.

Загалом, можна зробити висновок, що незважаючи на значну загальну кількість наукових праць, присвячених вивченню різноманітних аспектів феномену добровільної співпраці мешканців окупованих територій з ворогом, ця проблема залишається ще не достатньо розробленою і має не лише суто наукову актуальність, а й конкретне прикладне значення. Проблема належної кримінально-правової оцінки колабораційних проявів українських громадян, які опинились під російською окупацією має усі підстави виступити своєрідним «наріжним каменем» на нашому шляху до європейської демократії та цивілізованого судочинства.

2. Історичні передумови та сучасні європейські підходи до проблеми колабораціонізму

Невід'ємною складовою належної наукової розробки й запровадження організаційно-правових механізмів державної політики України у сфері боротьби з колабораціонізмом виступає історичний аналіз цього надзвичайно багатогранного суспільно-економічного, політико-правового та морально-етичного феномену.

Термін «колаборація», «колабораціонізм» походить від французького «collaboration», що означає співпрацю з ворогом. Цей термін часто-густо використовувався задля визначення саме добровільної співпраці (на противагу примусової) окремих груп чи прошарків населення окупованих територій з ворогом⁹.

Незважаючи на те, що сам термін колабораціонізм набув особливо широкого вжитку ще у середині минулого століття, коли засновник і керівник вішістської Франції маршал Анрі Філіпп Петен закликав своїх співвітчизників до співпраці з нацистською Німеччиною¹⁰, ця проблема не втратила своєї актуальності і привертає увагу не лише вчених-істориків, а й практикуючих юристів.

⁹ Заяц О.М. Юридична характеристика дефініції колаборація. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (Одеса, 21.07.2022). Одеса, 2022. С. 45–46.

¹⁰ 30 octobre 1940: discours du maréchal Pétain annonçant sa collaboration avec Hitler. *Le Soir*. Repensons notre quotidien. URL: <https://www.lesoir.be/art/1350591/article/soirmag/soirmag-histoire/2016-10-24/30-octobre-1940-discours-du-marechal-petain-annoncant-s>

Згідно визначення Оксфордського словника англійської мови (Oxford English Dictionary), *колабораціонізм* – це співробітництво з ворогом проти країни власного громадянства у военний час¹¹. У юридичному трактуванні сучасного міжнародного права, *колабораціонізм* – це усвідомлене, добровільне та навмисне співробітництво з ворогом, в його інтересах та на шкоду власній державі. У кримінальному законодавстві переважною більшістю європейських країн факт колабораціонізму кваліфікується як злочин проти власної держави (зазвичай як державна зрада).

Як політологічний термін, *колабораціонізм* має такі значення: у широкому значенні – співпраця населення або громадян з ворогом в інтересах загарбника на шкоду власній державі чи її союзників, а також участь у переслідуванні патріотів країни, громадянином якої є колаборант. У вузькому сенсі – співробітництво французів із німецькою владою у період окупації Франції під час II Світової війни (проте загальновідомою є добровільна співпраця не лише французів, але й данців, норвежців, татар, білорусів, українців, росіян та інших народів з німцями під час окупації останніми їхніх країн).

Відповідно до чинного законодавства більшості країн Європи, діяльність колабораціоністів визначається як зрада громадян інтересам власної держави. Залежно від ступеня шкоди, що була завдана їхньою діяльністю, передбачається відповідна кримінальна відповідальність – довшострокове ув'язнення чи навіть смертна кара. Так, свого часу було засуджено до смертної кари таких лідерів колабораціонізму, як: Петен і Лаваль у Франції; Квіслінг – у Норвегії; Муссерт – у Голландії; Тісо – у Словаччині. Самогубством під час слідства, покінчив життя сербський колабораціоніст Мілан Недич.

Загалом, у країнах Західної Європи (Норвегії, Данії, Нідерландах, Бельгії та Франції) після II Світової війни за колабораціонізм (як тяжкий військовий злочин), було ув'язнено близько 170 тис. громадян, 11 тис. людей засудили до смертної кари, а ще майже 2,5 тис. – стражили. Лише в Норвегії було розглянуто 90 тис. справ про державну зраду, а це близько 4% усього населення країни.

Як свідчить проведений аналіз, європейська судова практика у цей період часто-густо керувалась виключно так-званою «політичною доцільністю», а не нормами міжнародного права. Було піддано необґрунтованому кримінальному переслідуванню за колабораціонізм досить значну кількість людей, які:

– під час окупації лише пасивно виконували свої громадянські обов'язки без скоєння кримінальних злочинів (*суперечить міжнародній Гаазькій конвенції 1907 р., згідно якої громадянський лад в окупованій країні повинен забезпечувати агресор*);

–були до цього у різний спосіб примушені (*це порушення своїх обов'язків агресором, а не окупованим населенням*);

¹¹ Collaborationism. *Oxford English Dictionary*. URL: https://www.oed.com/dictionary/collaborationism_n?tab=meaning_and_use

– були військовополоненими (також не є кримінальним злочином; офіційний статус цієї категорії людей та їхній захист закріплено Женевською конвенцією 1929 р.);

– вели національно-визвольну війну проти загарбників чи боролися як партизани проти окупантів (згідно Женевської конвенції 1949 р., ця категорія людей визнана комбатантами і на них поширюються права військовополонених);

– були громадянами інших держав;

– перейшли на бік ворога в штучно створених агресором умовах, які становили загрозу для життя окремої людини чи навіть існування цілої етнічної чи релігійної групи населення (наприклад, депортація, репресії, голодомори, геноцид тощо).

Сучасне міжнародне гуманітарне право загалом визнає неприпустимість співпраці з ворогом в умовах збройного конфлікту. Зокрема, IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі (1907 р.)¹², яку Україна ратифікувала 24 серпня 1991 року прямо забороняє будь-яку співпрацю з ворогом, зокрема явне чи приховане сприяння загарбнику, співробітництво з противником у воєнних діях, або іншим чином. Із позиції міжнародного гуманітарного права в залежності від обставин, масштабів та наслідків такої співпраці з противником, співробітництво може кваліфікуватися як воєнний злочин чи злочин проти людяності.

Разом із тим, правила поведінки держави-агресора та взаємодія цивільного населення з окупантом на захопленій території регулюються окремими положеннями Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949 р.). Зокрема, ст. 40 цієї Конвенції передбачає, що громадяни ворожої держави можуть залучатися (добровільно, чи примусово) до праці, пов'язаної виключно із забезпеченням продовольством, житлом, одягом, транспортом та здоров'я і не мати жодних відносин до воєнних дій. У ст.ст. 24 та 50 Конвенції передбачений обов'язок держави-окупанта забезпечувати функціонування навчальних закладів через залучення осіб однакових із дітьми культурних традицій. Тобто, норми міжнародного гуманітарного права надають перевагу наданню освітніх послуг діючими педагогами, беручи до уваги наявність на окупованих територіях дітей, яким необхідно продовжити освіту¹³.

Згідно ст. 51 Женевської конвенції заборонено примусово мобілізувати чоловіків, які опинились на анексованій території для служби у збройних чи допоміжних силах агресора, а ст. 54 Конвенції не дозволяє державі-окупанту змінювати статус посадових осіб чи суддів на окупованих територіях, а також застосовувати до них будь-які засоби впливу,

¹² IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї : Положення про закони і звичаї війни на суходолі. 1907. Набрала чинності для України 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text

¹³ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949 р.). Набрала чинності для України 03.01.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

якщо останні відмовляються виконувати свої посадові обов'язки з міркувань совісті¹⁴.

Крім того, Конвенцією визначено, що окупанти зобов'язані забезпечити належне задоволення медичних потреб цивільного населення, безперервний догляд за пораненими та хворими. Отримання від окупантів медикаментів чи палива – це не колабораціонізм, а чи не єдиний спосіб зберегти життя і здоров'я місцевих мешканців. Лікарі та санітарно-медичний персонал, які працюють на своїх посадах на тимчасово окупованих територіях не вважаються колаборантами, навіть якщо вони за свою працю отримують заробітну плату. Колаборантами вважаються тільки ті лікарі, які проявлять власну ініціативу задля призначення на керівні посади, співпрацюють з ворогом з політичних міркувань, або визнають легітимність окупації.

Таким чином, можна констатувати, що міжнародне гуманітарне право, зокрема Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949 р.) і додаткові протоколи до неї, не містять чіткої заборони щодо роботи місцевого населення на тимчасово окупованих територіях. А продовження виконання громадянином своїх посадових чи трудових обов'язків в умовах окупації, за умов відсутності ознак кримінального правопорушення, не буде вважатися співпрацею з ворогом чи пособництвом останньому.

За будь-яких умов, у кожному конкретному випадку необхідно надавати чітку юридично-правову оцінку факту продовження виконання працівником своїх трудових обов'язків в умовах окупації, зокрема: чи застосовувались до нього засоби фізичного та/або психологічного впливу; чи скоював він дії, що мають ознаки кримінальних правопорушень; чи керувався він політичними мотивами; чи передавав ворогові матеріальні цінності тощо.

Як свідчить проведений аналіз, у сучасній системі міжнародного кримінального правосуддя виокремлюються такі типи колабораціонізму:

– воєнний колабораціонізм – сприяння противнику зі зброєю у руках (*служба у військових формуваннях, поліцейських структурах, а також в органах розвідки та контррозвідки*);

– економічний колабораціонізм – співробітництво на користь ворогові у будь-яких галузях економіки та національного господарства;

– культурний (духовний) колабораціонізм – співробітництво з окупантами в духовній сфері (*різноманітна психологічна підтримка окупанта, поширення серед населення вірогідданських настроїв, пропаганда винятковості окремої нації, на кшталт «арійської раси», «руського міра» тощо*);

– побутовий колабораціонізм, що пов'язаний із розбудовою на окупованих територіях дружніх взаємовідносин між загарбниками та населенням;

¹⁴ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949 р.). Набрала чинності для України 03.01.1955. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

– політико-адміністративний колабораціонізм – будь-яке співробітництво в окупаційних органах влади.

Визначальним моментом у процесі юридично-правової кваліфікації кожної конкретної особи як колабораціоніста є наявність факту примусу. Якщо обвинувачуваний доведе, що він діяв в умовах крайньої необхідності, тобто під впливом сторонньої сили, що мали місце обставини, які виключають злочинність його поведінки, то відповідно Кримінальний кодекс не може бути застосований. Практика проведення Міжнародних кримінальних трибуналів, зокрема щодо колишньої Югославії (ICTY) та Руанди (ICTR)¹⁵, яскраво довела, що будь-який збройний конфлікт, внаслідок постійної присутності великої кількості агресивних озброєних людей, викликає практично всеохоплюючу ситуацію загального примусу, за умов якої не можна навіть припустити, що беззастережна згода потерпілого є істиною. Явно примусові обставини, що панують під час усіх збройних конфліктів, апріорі створюють презумпцію відсутності добровільної згоди та усувають необхідність для звинувачення доводити останню як елемент злочину. Будь-яка форма насильницького позбавлення волі автоматично робить факт згоди недійсним.

3. Колабораціонізм у нормативно-правовій системі України

На сьогоднішній день, українське правове поле щодо питання визначення і покарання за колабораціонізм знаходиться на етапі свого розвитку й вдосконалення відповідно до норм міжнародного, насамперед, європейського права. І однією з проблем для правозастосовних органів України виступає здійснення правової кваліфікації відповідних дій осіб з урахуванням положень частин 3 та 6 ст. 111-1 КК України (*Колабораційна діяльність*) та положень частин 1-3 ст. 436-2 КК України (*Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії РФ проти України, глорифікація її учасників*) тобто розмежування фактично схожих за своєю об'єктивною та суб'єктивною стороною злочинних діянь, попри різні види і строки покарання за їх вчинення. Порівняльний аналіз зазначених норм КК України наведено у таблиці 1.

Як свідчить проведений аналіз, наведені законодавчі ініціативи не можуть вважатися такими, що повною мірою відповідають конституційному принципу правової визначеності, який у свою чергу є невід'ємною складовою верховенства права в Україні.

¹⁵ Уроки та значення Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії. *Експертний центр з прав людини*. Офіційний сайт. 26.12.2023. URL: <https://eopl.com.ua/news/uroky-ta-znachennia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-trybunalu-shchodo-kolyshnoi-yuhoslavii/>

**Порівняльний аналіз норм Кримінального кодексу України
щодо відповідальності за колабораціонізм¹⁶.**

<p>Стаття 111¹. Колабораційна діяльність</p>	<p>Стаття 436². Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, глорифікація її учасників</p>
<p>3. Здійснення громадянином України про-паганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тим-часової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України, а також дії громадян України, спрямовані на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, – <i>караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років.</i></p>	<p>1. Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, розпочатої у 2014 р., у тому числі шляхом представлення збройної агресії рф проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України, а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію рф проти України, розпочату у 2014 р., представників збройних формувань рф, іррегулярних незаконних збройних формувань тощо, а також представників окупаційної адміністрації рф, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних рф самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України – <i>караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років.</i></p>
<p>6. Організація та проведення заходів політичного характеру, здійснення інформаційної діяльності у співпраці з державою-агресором та/або його окупаційною адміністрацією, спрямованих</p>	<p>2. Виготовлення, поширення матеріалів, у яких міститься виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, розпочатої у 2014 р., у тому числі шляхом</p>

¹⁶ Кримінальний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

<p>на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України, за відсутності ознак державної зради, активна участь у таких заходах – караються <u>позбавленням волі на строк від десяти до дванадцяти років</u> з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від десяти до п'ятнадцяти років та з конфіскацією майна або без такої.</p> <p>Примітки: 1. У частині першій цієї статті публічним вважається <u>поширення</u> закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб, зокрема у мережі Інтернет або <u>за допомогою засобів масової інформації.</u></p> <p>2. У частині шостій цієї статті під заходами політичного характеру розуміються з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, <u>конференції, круглі столи тощо.</u></p> <p>3. У частині шостій цієї статті під <u>здійсненням інформаційної діяльності розуміється створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації.</u></p>	<p><u>представлення збройної агресії рф проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України,</u> а також глорифікація осіб, які здійснювали збройну агресію рф проти України, розпочату у 2014 р., представників збройних формувань рф, іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих рф, а також представників окупаційної адміністрації рф, яку складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та представників підконтрольних рф самопроголошених органів, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України – <u>караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої.</u></p> <p>3. Дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою, або вчинені повторно, або організованою групою, <u>або з використанням засобів масової інформації – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років</u> з конфіскацією майна або без такої.</p>
--	--

Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення» (реєстраційний № 7570 від 20.07.2022), спрямований на досягнення єдиної мети – створення законодавчого підґрунтя задля правильного розмежування правопорушень, передбачених ст. 111-1 КК України «Колабораційна діяльність», та інших суміжних правопорушень,

удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення тощо¹⁷.

Крім того, на розгляді у Верховній Раді України перебуває проект Закону «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення» (*реєстраційний номер 7570 від 20.07.2022*). За результатами вивчення зазначеного законопроекту доцільно звернути увагу на таке. Указом Президента України від 7 серпня 2019 року № 584/2019 затверджено Положення про Комісію з питань правової реформи та її склад. Вказана Комісія є консультативно-дорадчим органом при Главі держави, діяльність якої ґрунтується на засадах верховенства права, відкритості та прозорості, професіоналізму і доброчесності, самоврядності та незалежності в ухваленні рішень. Робочою групою з питань розвитку кримінального права, в рамках роботи Комісії з питань правової реформи підготовлено проект нового Кримінального кодексу України, яким внесені суттєві зміни до редакції кримінально-правових норм (*зокрема диспозицій та санкцій*)¹⁸.

Разом із тим, на сайті Консультативної Місії Європейського Союзу з реформування сектору цивільної безпеки України оприлюднено для обговорення проект нового Кримінального кодексу України¹⁹. При цьому підхід викладення у законопроекті (*реєстраційний № 7570*), зокрема положення ст. 111-1 Колабораційна діяльність; ст. 146-1 Насильницьке зникнення; ст. 436 Виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України та глорифікація її учасників – суперечить підходам, які викладені у проекті нового Кримінального кодексу України, запропонованого консультативно-дорадчим органом при Президентові України, зокрема у ст. 9.1.9. Колабораційна діяльність; ст. 9.1.13. Виправдовування збройної агресії проти України; ст. 11.5.4. Насильницьке зникнення – оскільки є різними стосовно визначення кримінально-карного діяння та відповідальності за таке діяння.

Ще одним прикладом законодавчої спроби врегулювання досліджуваних питань став проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України» (*реєстраційний № 10136 від 09.10.2023*). Головним спрямуванням цього Проекту є спроба досягнення єдиної мети –

¹⁷ Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40023>

¹⁸ Указ Президента України від 7 серпня 2019 року № 584/2019. «Про затвердження Положення про Комісію з питань правової реформи та її склад». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949>

¹⁹ Проект нового Кримінального кодексу України. Сайт Консультативної місії ЄС з реформування сектору цивільної безпеки України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.

удосконалити положення Кримінального та Кримінально процесуального кодексу України задля здійснення більш ефективної кваліфікації, розслідування та покарання за злочини проти основ національної безпеки України.

Аналіз представленою законопроекту засвідчив, що його автори намагаються запобігти вчиненню злочинам проти основ національної безпеки України, спираючись лише на один із інструментів реалізації політики держави – це передбачивши більш суворі види та розміри покарань за вказану категорію злочинів. Розробники законопроекту частогусто не враховують засадничі принципи кримінального права, зокрема диференціації відповідальності у разі встановлення однакового розміру для всіх злочинів проти основ національної безпеки такого додаткового виду покарання, як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Такий недиференційований підхід перешкоджає реалізації ще одного із засадничих принципів кримінального права – індивідуалізацію кримінальної відповідальності.

Як свідчить усталена юридична практика, задля запобігання злочинам сучасними кримінологічними знаннями вже вироблено чималу низку загально кримінологічних та спеціально кримінологічних засобів запобігання злочинам, а історія розвитку кримінального законодавства засвідчує, що одним лише посиленням відповідальності неможливо досягнути навіть мінімізації вчинення злочинів.

Беручи до уваги викладене, можна зробити висновок, що обраний розробниками законопроекту засадничий підхід спрямований, насамперед, на тотальне збільшення заходів кримінально-правового впливу за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України – не може бути підтриманим. Це стосується і будь-якої категорії злочинів в цілому. Особливо гостро це питання постає, коли йдеться про встановлення більш суворих заходів впливу за колабораційну діяльність.

У більшості держав світу в сучасному законодавстві взагалі відсутня кримінальна відповідальність за колабораціонізм, який не пов'язаний з військовими злочинами. Із цього приводу досить слушною є думка голови Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні Д. Бея, який зокрема зазначив, «...що Україні варто переглянути норми про колабораційну діяльність з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права та реалій життя в окупації. Моніторинг показує, що багато затриманих і навіть засуджених громадян були обрані мішенню за діяльність, яку, згідно з міжнародним гуманітарним правом, окупаційна влада в принципі може робити обов'язковою для виконання. Це стосується осіб, які працювали над забезпеченням безперервної роботи соціальних служб та шкіл»²⁰.

²⁰ Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні рекомендує українській владі переглянути закон про колабораціонізм з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права та реалій життя в умовах окупації. <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3769719-v-oon-rekomenduut-ukrainskij-vladi-pereglanuti-zakon-pro-kolaboracionizm.html>

Запропоновані авторами законопроекту «Про внесення змін до КК та КПК України щодо вдосконалення відповідальності за деякі злочини проти основ національної безпеки України» не лише не вирішують проблему, що пов'язана з додержанням принципу правової визначеності під час конструювання кримінально-правових норм, передбачених статтями 111-1 та 111-2 КК України, а навпаки – вони ще більше поглиблюють проблему відмежування колабораційної діяльності від пособництва державі-агресору.

Із огляду на викладене, вочевидь необхідно продовжити подальшу роботу на ниві узгодження нормотворчих ініціатив щодо удосконалення кримінального законодавства України та забезпечення однакових підходів у сфері боротьби з колабораційними проявами.

4. Юридична практика встановлення відповідальності за колабораціонізм в Україні

Незважаючи на певні успіхи на шляху вдосконалення нормативно-правового поля України на ниві боротьби з колабораціонізмом, говорити про суттєве покращення у цій сфері ще зарано. За даними Офісу Генерального прокурора України, станом на початок лютого 2024 року загалом зареєстровано понад 122 тис. злочинів про порушення законів та звичаїв війни (*ст. 438 КК*), понад 16 тис. злочинів проти національної безпеки, серед яких: понад 3 тис. випадків державної зради (*ст. 110 КК*), понад 7 тис. – колабораційна діяльність (*ст. 111-1 КК*), понад 1 тис. – пособництво державі агресору (*ст. 111-2 КК*)²¹.

Надзвичайно великий загальний обсяг порушених справ вимагає значних людських та матеріальних ресурсів через високі стандарти і складність доведення провини. Як свідчить практика, лише близько 20% таких справ передається до суду.

За інформацією, розміщеною на сайті «Рух ЧЕСНО», протягом 2018 – 2023 років в українських судах перебувало на розгляді за ст. 111 КК України «державна зрада» – 2583 кримінальних провадження. Із них розглянуто – 553 справи, визнання винуватості – у 20 справах, закрито – 195 проваджень.

За п'ять років війни суд визнав винуватість лише у 3,6% розглянутих справ. При цьому варто зазначити, що частина справ тягнеться ще з попередніх років.

На сайті Судової влади України оприлюднено інформацію про судові засідання зокрема щодо зрадників, які перейшли на бік ворога в анексованому Криму. Вироки у таких справах переважно заочні²². Кількісний аналіз

²¹ Офіс Генерального прокурора України. Офіційний сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/>

²² Березюк К. Торік лише 10% колаборантів і зрадників отримали обвинувальні вирoki. Рух ЧЕСНО. URL: <https://www.chesno.org/post/5516/?fbclid=IwAR1EkKsUlpjKgU1IOI--xmIKVN5pWEecn3r3SNwWkcBbHF1SXAdoJqYNC58>

розгляду проваджень у судах за статтею 111 КК України протягом 2018–2024 років наведено на рисунку 1.

Під час розгляду судових справ, пов'язаних із колабораційною діяльністю необхідно обов'язково брати до уваги, що усі злочини проти національної безпеки України скоюються з прямим умислом. При цьому в наявності особливий антидержавний мотив – вчинити діяння на шкоду життєвоважливим інтересам України, а також конкретна мета – нанести шкоду національній безпеці держави. Вказані мотив та мета виступають необхідними ознаками суб'єктивної сторони, навіть якщо вони не вказані у змісті конкретної статті Кримінального кодексу України.

За офіційною інформацією Національної поліції України, станом на середину лютого 2024 року слідчими відомства розпочато більш ніж 3.6 тис. кримінальних впроваджень за ст. 111-1 Кримінального кодексу України (Колабораційна діяльність), а також понад 240 кримінальних проваджень за ст. 111 КК України (Державна зрада)²³.

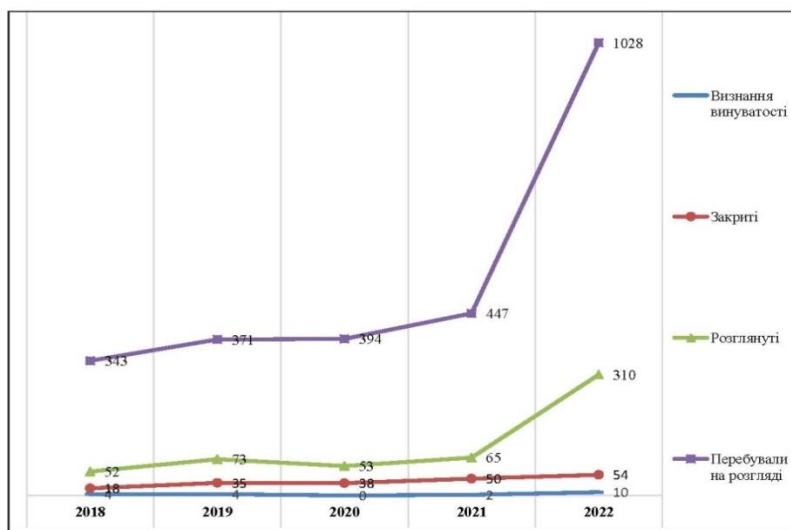

Рис. 1. Кількісний аналіз розгляду проваджень у судах за статтею 111 КК України протягом 2018 – 2024 рр²⁴

²³ Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 15.02.2024). Офіційний вебпортал Національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/news/zlochyny-vchyneni-viiskovymy-rf-pid-chas-povnomasshtabnoho-vtorhnennia-v-ukrainu-stanom-na-15022024>

²⁴ За матеріалами «Рух Чесно». Офіційний сайт. URL: <https://www.chesno.org/>

Більшість із цих справ було розпочато за такими фактами, як: публічне заперечення російської інтервенції в Україну; заклики щодо підтримки рішень та дій держави-окупанта; співробітництво з державою-окупантом, а також невизнання державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях. Переважна більшість проваджень стосуються таких питань: добровільне зайняття громадянином України посади, яку було незаконно створено на тимчасово окупованій території, а також в органах управління держави-агресора; добровільне обрання в незаконно створені органи влади держави-агресора; добровільне обіймання посад в судових або правоохоронних органах окупанта; участь в незаконних збройних та військових формуваннях тощо.

Згідно роз'яснень, які були розміщено на початку лютого цього року на Телеграмканалі Міністерства внутрішніх справ України, колаборантами вважаються²⁵:

– ті, хто підтримують російську агресію, займаються поширенням російської пропаганди, агітують людей на користь ворога, підтримують або проводять референдуми на окупованих територіях, співпрацюють із окупантами для отримання посад або виконують завдання, поставлені окупаційною владою;

– якщо людина надавала житло окупантам, забезпечувала їжею або передавала інформацію про українських захисників, представників влади або їх місце знаходження чи інші дані – ці люди будуть притягнуті до відповідальності та отримають реальні терміни позбавлення волі – до 15 років ув'язнення;

– якщо людина опинилася в окупації і продовжила виконувати свої обов'язки без шкоди для України або під страхом смерті – це не означає, що вона колаборант.

– у кожному випадку правоохоронці прийматимуть відповідні рішення лише після ретельної перевірки всіх обставин і наслідків.

Стратегічний вектор інтеграції України до європейського правового поля вимагає від нас особливо ретельного врахування при розгляді судових справ щодо колабораціонізму необхідності захисту невід'ємних прав і свобод людини.

В якості орієнтира доцільно звернути увагу на рекомендації із цього приводу Венеціанської Комісії. У них, зокрема, наголошується, що при судовому розгляді справ щодо колабораціонізму обов'язково необхідно дати відповідь на такі питання²⁶:

– Чи був колабораціонізм свідомим, організованим та тривалим?

²⁵ Хто вважається колаборантом. 3.02.2024. Телеграмканал МВС України. URL: https://t.me/mvs_ukraine/22749

²⁶ Проект консультативного висновку щодо Закону України «Про визначення критерію для обмеження повноважень несення державної служби, доступу до документів та оприлюднення інформації про колабораціонізм із органами державної безпеки». Європейська комісія «за демократію через право» (Венеціанська комісія). Страсбург, 30 листопада 2012 Висновок № 694/2012. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_2012_078_2012_11_30.pdf

– Чи ґрунтувався колабораціонізм на письмовому документі (*тобто письмовій згоді особи, яка погодилася на співпрацю*)?

– Чи діяв колабораціоніст таємно (*приховано*), або як таємний інформатор, або через посередника?

– Чи збирав колабораціоніст оперативну інформацію, яка оброблялася, зберігалася або використовувалася органами державної безпеки агресора?

– Чи мали дії колабораціоніста ознаки певних порушень (*злочинів*) проти власної держави або обмежень прав і свобод співгромадян?

– Чи отримував колабораціоніст вигоду від співпраці з ворогом – тобто матеріальний (*фінансовий*) зиск або певні привілеї (*послуги*) у працевлаштуванні, кар'єрному зростанні тощо?

Колабораціонізм, як суспільно-політичне і морально-етичне явище загрожує самому існуванню Української нації, підриває національну безпеку держави, становить пряму загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності та конституційному устрою, руйнує споконвічні цінності і культурно-ментальну ідентичність Українського народу – а тому повинен жорстко і невідворотно переслідуватися згідно чинного Законодавства України.

Особливе місце на ниві боротьби з колабораціонізмом займає пост-конфліктне врегулювання, яке неможливе без відновлення справедливості та обмеження прав і свобод для тих, хто співпрацював із ворогом. Справжнє відновлення справедливості передбачає єдине правосуддя для усіх, без виключень і вибіркості, а також невідворотність покарання для колаборантів.

При цьому, не менш важливо щоб у процесі кримінального переслідування та покарання колаборантів було забезпечено дотримання основоположних принципів демократії, таких як рівність та повага до людської гідності, а також захист невід'ємних прав людини.

Колабораціонізм не може залишатись безкарним. Але сам процес покарання не повинен перетворитись на масове невибіркове переслідування за підозрою у співробітництві з ворогом. Кожен такий випадок має розглядатись індивідуально. Не можна допустити огульної колективної відповідальності усіх тих осіб, які змушено опинились під окупацією.

На нашу думку, кримінальна відповідальність за колабораціонізм повинна передбачати не лише співпрацю (добровільну чи недобровільну) із ворогом, а виключно дії на користь держави-агресора і на шкоду України.

Особи, які свідомо зрадили Україну і своїми діями завдали шкоду власній державі, громадянами якої вони є – мають бути однозначно покарані.

Люди, які співпрацювали заради порятунку життя і здоров'я (власного чи оточуючих) та не мали іншого вибору під час окупації – не можуть вважатись злочинцями й не повинні нести кримінальну відповідальність за колабораціонізм. Ми переконані, що саме такий підхід дозволить забезпечити справді демократичне правове поле в Україні, виступить яскравим підтвердженням європейського курсу нашої держави.

ВИСНОВКИ

Викладене свідчить про беззаперечну науково-практичну актуальність вивчення колабораціонізму як багатогранного суспільно-політичного, юридично-правового та морально-культурно феномену, особливо в умовах російської окупації українських територій. Незважаючи на те, що ця проблема вже досить тривалий час привертає до себе увагу науковців та практиків, вона поки що не має належного інституційного та інструментального обґрунтування, а від так потребує цілеспрямованої державної політики. Політики – покликаної розв'язати не лише правові, а й суспільно-моральні негаразди, пов'язані з колабораціонізмом.

До основних об'єктивних складнощів на шляху належної правової оцінки колабораційних проявів в Україні слід віднести:

- по-перше, на даний час переважає більшість колаборантів знаходиться на тимчасово окупованих територіях і тому належним чином розслідувати усі обставини їхніх злочинів надзвичайно складно;

- по-друге, існують певні складнощі із кваліфікацією самого злочинного діяння. Як визначити міру добровільності людини, яка пішла на співпрацю з ворогом? Поняття «власна ініціатива» та «вільне волевиявлення», як і «примус», чи «безвихідь» мають досить неоднозначне і суб'єктивне трактування.

Ще один важливий момент – норми українського законодавства щодо колаборантів є новими для України і правозастосовна практика у цій сфері ще не досконала. Існують реальні ризики, що через занадто широке трактування поняття колаборант можна отримати ситуацію, коли до відповідальності буде притягнуто мало не кожного, хто опинився на окупованій території.

Беручи до уваги викладене, є усі підстави сформулювати та запропонувати до практичного впровадження такі рекомендації:

- на національному рівні необхідно розробити та запровадити цілеспрямовану державну роз'яснювальну інформаційно-виховну політику, покликану сформувати стійку громадську думку щодо невідворотності покарання за колабораціонізм;

- кожен в Україні повинен чітко усвідомити, що співпраця з ворогом на шкоду власній державі – це тяжкий кримінальний злочин;

- заочний вирок суду для колаборанта – це не умовний термін, а лише відкладене покарання, яке із часом невідворотно наздожене злочинця у будь-якому куточку планети;

- угода з підозрюваним у колабораціонізмі – це не потурання злочину, а навпаки – верховенство права і подекуди найкоротший шлях до судового вироку та один з варіантів отримання необхідної інформації;

- доцільно суттєво та якісно прискорити вдосконалення українського законодавства в царині протидії колабораціонізму із залученням авторитетних вітчизняних та зарубіжних фахівців в галузі права;

- Верховній Раді України слід розробити й затвердити більш чіткі визначення ключових понять та механізмів публічного управління у сфері

нормативно-правового регулювання протидії злочинним проявам гібридного характеру;

- на прикладі досвіду провідних країн світу, потребує законодавчого відокремлення відповідальність за менш небезпечні види колабораціонізму (*на кшталт співпраці з ворогом в гуманітарній сфері та щодо захисту прав людей*), від найбільш небезпечних – військового та політичного колабораціонізму;

- окрему увагу слід приділити деталізації злочинів економічного колабораціонізму, розробці й запровадженню механізмів публічного управління у соціокультурній та релігійній сферах в умовах війни;

- потребує суттєвого вдосконалення нормативно-правова база патріотичного виховання в Україні;

- правоохоронні органи України мають керуватися простим і зрозумілим правилом – *якість важливіша за кількість (Саме тоді жорсткість покарань за колабораціонізм буде відповідати суспільним очікуванням)*;

- людські та матеріальні ресурси правоохоронних органів має бути зосереджено на розслідуваннях особливо тяжких злочинів колабораціонізму, а випадки, які не завдали значної шкоди державі і не несуть великої суспільної небезпеки – доцільно розглядати в порядку люстрації.

АНОТАЦІЯ

У роботі представлено результати емпіричного авторського дослідження, присвяченого історико-правовому аналізу феномену колабораціонізму, вивченню сучасних особливостей проявів сепаратизму в нашій державі в умовах повномасштабного збройного російського вторгнення, а також обґрунтовано та запропоновано до практичного впровадження пропозиції щодо розробки й запровадження цілеспрямованої державної роз'яснювальної інформаційно-виховної політики в сфері боротьби з колабораціонізмом, вдосконалення українського законодавства і механізмів публічного управління у цій сфері в контексті європейського вибору України. Досліджено історичні передумови й особливості виникнення терміну колабораціонізм та обґрунтовано наукову актуальність і практичну значущість його вивчення в сучасних умовах українського державотворення. Проаналізовано стан наукової розробленості проблеми колабораціонізму, виокремлено хронологічні межі таких розвідок та зроблено висновок, що незважаючи на їхню достатню велику загальну кількість та досить суттєвий науковий доробок, сучасна вітчизняна кримінально-правова думка щодо колабораціонізму залишається подекуди досить суперечливою та потребує збалансованості. Проведено порівняльний аналіз тлумачення терміну колабораціонізм в енциклопедичній, юридичній, політологічній та історичній літературі. Зроблено висновок, що на сьогоднішній день українське правове поле щодо питання визначення і покарання за колабораціонізм знаходиться на етапі свого розвитку й вдосконалення відповідно до норм міжнародного, насамперед, Європейського права.

Література

1. 30 octobre 1940: discours du maréchal Pétain annonçant sa collaboration avec Hitler. Le Soir. Repensons notre quotidien. URL: <https://www.lesoir.be/art/1350591/article/soirmag/soirmag-histoire/2016-10-24/30-octobre-1940-discours-du-marechal-petain-annoncant-s> (дата звернення 18.02.2024)
2. Collaborationism. Oxford English Dictionary. URL: https://www.oed.com/dictionary/collaborationism_n?tab=meaning_and_use (дата звернення 19.02.2024)
3. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Council of Europe. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/events/> (дата звернення 18.02.2024)
4. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. 1907. Набрала чинності для України 24.08.1991. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення 18.02.2024)
5. Березюк К. Торік лише 10% колаборантів і зрадників отримали обвинувальні вироки // Рух ЧЕСНО. URL: <https://www.chesno.org/post/5516/?fbclid=IwAR1EkKsUlpjKgU1IOI-N5pWEecn3r3SNwWkcBbHF1SXAAdoJqYNC58> (дата звернення 18.02.2024)
6. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими 1929. Велика українська юридична енциклопедія. У 20 т. Т. 17. Кримінальне право / В.Тацій (відп. ред.) та ін. 2017.
7. За матеріалами «Рух Чесно». Офіційний сайт. URL: <https://www.chesno.org/> (дата звернення 18.02.2024)
8. Задорожній В.О. Гаазькі конвенції з міжнародного гуманітарного права. Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. / Редкол. : Л.Губерський (голова) та ін. К: Знання України, 2004. Т.1. 760 с.
9. Захист жертв війни. Юридична енциклопедія : у 6 т. ред. кол.: Ю.Шемшученко. К. : Укр. енци-ія ім. М. Бажана, 1998. Т. 2. 744 с.
10. Заяц О.М. Юридична характеристика дефініції колаборація. *Актуальні питання кримінально-правової кваліфікації, документування та розслідування колабораціонізму* : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конференції (Одеса, 21.07.2022). Одеса, 2022. С. 45–46.
11. Злочини, вчинені військовими рф під час повномасштабного вторгнення в Україну (станом на 15.02.2024). Офіційний вебпортал Національної поліції України. URL: <https://www.npu.gov.ua/news> (дата звернення 18.02.2024)
12. Кримінальний кодекс України <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 18.02.2024)
13. Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні рекомендує українській владі переглянути закон про колабораціонізм з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права та реалій життя в умовах окупації. <https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3769719-v-oon-rekomenduut-ukrainskij-vladi-pereglanuti-zakon-pro-kolaboracionizm.html> (дата звернення 18.02.2024)
14. Москаль. Словарь української мови: в 4-х тт. / За ред. Б. Грінченка. К., 1907–1909. Т. 2. С. 447.

15. Офіс Генерального прокурора України. Офіційний сайт. URL: <https://www.gp.gov.ua/> (дата звернення 18.02.2024)

16. Перелік територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих РФ. Зат-но нак. Мін. з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України 20.12.2023 р. № 363. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/re39004?an=9> (дата звернення 18.02.2024)

17. Проект Закону про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та суміжні кримінальні правопорушення <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40023> (дата звернення 18.02.2024)

18. Проект нового Кримінального кодексу України. Сайт Консультативної місії ЄС з реформування сектору цивільної безпеки України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code> (дата звернення 18.02.2024)

19. Проект консультативного висновку щодо Закону України «Про визначення критерію для обмеження повноважень несення державної служби, доступу до документів та оприлюднення інформації про колабораціонізм із органами державної безпеки». Європейська комісія «за демократію через право» (Венеціанська комісія). Страсбург, 30 листопада 2012 Висновок № 694/2012. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/CDL_2012_078_2012_11_30.pdf (дата звернення 18.02.2024)

20. Словник української мови: в 11 томах. Том 4, 1973. С. 216. URL: <http://sum.in.ua/s/kolaboracionizm> (дата звернення 18.02.2024)

21. Указ Президента України від 7 серпня 2019 року № 584/2019. «Про затвердження Положення про Комісію з питань правової реформи та її склад». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення 18.02.2024)

22. Уроки та значення Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії. Експертний центр з прав людини. Офіційний сайт. 26.12.2023. URL: <https://ecpl.com.ua/news/uroky-ta-znachennia-mizhnarodnoho-kryminalnoho-trybunalu-shchodo-kolyshnoi-yuhoslavii/> (дата звернення 18.02.2024)

23. Хто вважається колаборантом. 3.02.2024. Телеграмканал МВС України. URL: https://t.me/mvs_ukraine/22749 (дата звернення 18.02.2024)

24. Шайкан В. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни : автореф. дис... д-ра іст. наук № 07.00.01. Донецьк : Донец. нац. ун-т, 2006. С. 8.

Information about the authors:

Somin Sergii Valeriyovich,

Doctor of Political Science, Full Professor,
Chief Researcher at the Department of Legal and Anti-Corruption Policy
of the Center for Security Studies,
The National Institute for Strategic Studies,
7-A Pyrohova str., Kyiv, 01054 Ukraine

Komashko Volodymyr Volodymyrovych,
Doctor of Philosophy in Law, Honored Lawyer of Ukraine,
Head of Legal and Anti-Corruption Policy Department
of the Center for Security Studies,
The National Institute for Strategic Studies
7-A Pyrohova str., Kyiv, 01054, Ukraine

Pikh Nataliia Stepanivna,
Candidate of Sciences in Public Administration,
Prosecutor at the Kyiv Regional Prosecutor's Office,
27/2, Lesi Ukrainki str., Kyiv, 06601, Ukraine